

História literatúry a predmet jej výskumu

BOŻENA TOKARZ, Sliezska univerzita, Katowice, Poľsko

Úlohou literárnej histórie je opis existujúcich literárnych faktov. Hoci ich priamo nehodnotí, doteraz reflektovala iba dejiny vysokej umeleckej literatúry a nebrala zreteľ na diela populárnej tvorby. To však neznamená, že by nemohli vzniknúť dejiny literatúry, ktoré by reflektovali širšie literárne javy než doteraz. Vzniká tu však problém stanovenia kritérií, na základe ktorých by mohol byť urobený takýto výber. Literárny historik bude vždy odkázaný na výber.

Nadalej ostane aktuálne umelecké kritérium. To si však vyžaduje doplnenie kritériom popularity a kritériom premien estetického vedomia v jednotlivých historických obdobiach. Tieto kritériá ovplyvňujú zmeny vzťahu recipienta k literárnemu kánonu. O rozsahu predmetu výskumov literárnej histórie, ktorá odhaľuje svoju tvár vždy z istej časovej perspektívy, by mali rozhodovať umelecké a sociologické kritériá. Časová perspektíva poskytuje možnosť využiť odstup pri hodnotení literatúry a lepšie sa rozhladať v populárnej tvorbe. Umožňuje to okrem iného reflexia rozličných svedectiev recepcie literatúry, ktoré poukazujú napr. na dobový vkus a stupeň rozšírenosti analyzovaných diel. Diela, ktoré nie sú dostatočne populárne, aby prerazili, sú buď geniálne alebo grafomanské. Tak isto je potrebné preveriť výlučne diachrónny pohľad, ktorý stavia príliš striktné cezúry medzi epochami a prúdmi, aj napriek tomu, že väčšina diel obsahuje prvky, ktoré sú príznačné pre štýl najmenej dvoch epoch. Veľkí tvorcovia môžu o niečo predísť svoju epochu, resp. objaviť sa v jej poslednej fáze. Okrem toho sú aj tvorcovia, ktorých nie je možné vtasnať do kategórií literárnohistorického vývoja.

Stav súčasnej vedy, zvlášť jej antifundamentalistické metodologické preferencie nás presvedčujú, aby sme dejiny literatúry vnímali holistickým spôsobom, ako komplexný jav, v rámci ktorého existujú menšie celky, ktoré sa vzájomne ovplyvňujú. Tieto celky netvorí súčet istého javu, ale jeho obraz, ktorý vzniká na pozadí vnútorných vzťahov medzi celkami.

História literatúry však nie je jediným odvetvím literárnej vedy. História literatúry, literárna teória, metodológia literárnych výskumov a literárna kritika sú v Poľsku už tridsať rokov súhrnne pomenované ako literárna veda na báze prelnania sa ich odborov. Hranice histórie literatúry závisia od metodologického zamerania vedcov.¹

Predmetom výskumu histórie literatúry je vývin literárnej tvorby, jej zákonitostí a umeleckých programov v literárnohistorickom procese, teda v rámci určitej periodizá-

¹ Pozri: GLOWIŃSKI, M., KOSTKIEWICZOWA, T., OKOPIEŃ-SŁAWIŃSKA, A., SŁAWIŃSKI, J.: *Słownik terminów literackich*. Zostavil J. Sławiński. Wrocław : Zakład im. Ossolińskich, 1988. Heslá *dejiny literatúry, teória literatúry, literárna kritika*.

cie, ktorá vyplýva z umeleckej podobnosti a spoločensko-kultúrnych podmienok v rôznych historických obdobiach. Dejiny literatúry sa zaoberajú aj formovaním literárnej kultúry, t. j. literárneho života a jeho inštitúcií. Predmetom ich záujmu je aj recepcia literárnych diel (literárne publikum) a ich fungovanie v jednotlivých obdobiach. Literárna história využíva výsledky výskumov iných oblastí literárnej vedy (literárnej teórie a kritiky), jazykovedy, filozofie a psychológie. Literárnohistorický proces je faktorom, ktorý spája opis a podmienky vzniku konkrétnych diel. Prostredníctvom neho sa prejavuje kontinuita literatúry, nezávislá od premien, ktoré sa v nej odohrávajú. Rozsah literárnohistorických výskumov určuje skutočnosť, že „dielo – ako hovorí Roland Barthes – je vo svojej podstate paradoxné, je znakom nejakej udalosti a súčasne aj jej protikladom. (...) dielo sa vymyká (...) je n i e č o i n é, ako jeho dejiny a súčet jeho vplyvov alebo vzorov: je pevným nemenným jadrom v nevýraznej mase udalostí a skupinových predstáv. Preto nikdy nemáme k dispozícii dejiny literatúry, ale iba dejiny literátov“,² a ich diel – mohli by sme dodať.

Podstatou teórie literatúry je skúmanie špecifickosti literatúry, jej štruktúrnych a evolučných zákonitostí (historická poetika), typológie literárnych diel, ako aj zákonitostí tvorivého procesu a procesu recepcie. V centre jej záujmu sa nachádza teória literárneho diela, čiže spôsob jeho existencie, štruktúra, funkcie. Nezaujímajú ju jednotlivé diela, ani ich tvorcovia, ale kategórie literárnych javov, ktoré vyplývajú z rozloženia konštrukčných prvkov: kompozičných a jazykovo-štylistických, a z ich druhovo-žánrovej príslušnosti. Systematizuje ich, využívajúc opisnú poetiku, ktorá čerpá predovšetkým z poznatkov genológie, štylistiky a verzológie, ako aj historickej poetiky. Literárnohistorický proces je vnímaný prostredníctvom veľkých celkov, ktoré ho formujú – sú to: literárne obdobie, literárny smer, literárna konvencia, teoretická reflexia v oblasti literárnej sociológie a komunikácie. Úlohou teórie literatúry je vytváranie kategórií, pojmov, termínov, ktoré by umožnili systematizovať jednotlivé výskumy z oblasti literárnej histórie. Rovnako vytvára výskumné prostriedky na popis konkrétnych literárnych faktov. Typ literárnoteoretickej reflexie závisí od výskumných smerov a škôl, hlavne literárnovedných, hoci nielen od nich. Zvláštnym spôsobom sa tieto smery a školy prejavujú v ďalšej oblasti literárnej vedy, ktorou je metodológia literárnych výskumov.

Metodológia literárnych výskumov kladie otázky a rozlišuje na ne odpovedá. Otázky sú zviazané s metódami a pravidlami výskumu literárnej histórie, prostriedkami analýzy, interpretácie, hodnotenia a teoretickej problematizácie literárnych javov prostredníctvom literárnovedných termínov. Zaujíma sa o účel a metódy literárnych výskumov, ako aj o dejiny literárnovedných doktrín. Predmet výskumu literárnej metodológie je ovplyvnený jej literárnoteoretickým a literárnohistorickým uvažovaním.

Je to interdisciplinárna reflexia úzko spojená s určitými smermi literárnych výskumov, ktoré ju vždy preformulávajú v oblasti uchopenia podstaty diela, formami jeho existencie, osobnosti tvorcu, funkcie a možnosti literárnovednej reflexie v literárnohistorickom procese a pod. Metodológia literárnych výskumov využíva pojmy a vý-

² BARTHES, R.: *Historia czy literatura*. Preklad W. Błońska. In: *Mit i znak*. Výber textov a úvod J. Błoński. Warszawa : PIW, 1970, s. 165.

skumné metódy z iných vied, okrem iného filozofie, jazykovedy, psychológie, sociológie, dejín ideí.

V prípade ak sa oblasti záujmov literárnej histórie, teórie a metodológie literárnych výskumov na niekoľkých miestach spoja, potom sú pre literárnu kritiku dôležité nielen podobnosti, ale najmä rozdielnosti. Od predchádzajúcich disciplín sa odlišuje tým, že v nej prevláda súčasné obdobie, ktoré sa u kritika prejavuje v jeho reflexii aktuálnej, minulej a budúcej literárnej tvorby. Hlavným predmetom literárnej kritiky je súčasná literatúra; reflektuje jej diela, situáciu a ovplyvňuje jej život v literárnom, spoločenskom a estetickom kontexte. Kritika ako sprostredkovateľ medzi tvorcami a čitateľmi je dôležitým prvkom literárneho života. Ovplyvňuje literatúru nielen prostredníctvom postulátov, ale najmä problematizovaním a interpretovaním diel, ako aj kritickým vzťahom k prevládajúcim tendenciám. Informuje čitateľov, popularizuje medzi nimi isté koncepcie a formuje estetický (literárny) vkus. Postavenie literárnej kritiky sa nachádza medzi literárnou vedou a literatúrou vzhľadom na používanie inej vyjadrovacej formy: od eseje, úvahy, článku, literárneho portrétu, recenzie, fejtónu až po manifest, literárny program a metaliterárnu výpoveď o diele. Vždy vzniká pod vplyvom aktuálne prevládajúcej metodológie, ktorá je spojená s určitou vedeckou školou, filozofiou a humanitnými výskumami, či využíva aj formy a problematizovanie opisu, kategórie a pojmy vytvorené literárnou teóriou.

Všetky súčasti literárnej vedy musia koexistovať, pretože sa navzájom dopĺňajú. Z tejto skupiny sa vyníma iba metodológia literárnych výskumov, a to kvôli zásadnému, priam existenčnému charakteru otázok, ktoré si kladie, napr. *Ako by sa dnes mali písať dejiny literatúry?* (v užšom zmysle), alebo *Ako dnes možno byť literárnym vedcom?* (v širšom význame). Literárny vedec sa v súčasnosti ocitol zoči-voči problémom, ktoré vyplývajú z metodologického i terminologického bohatstva, ako aj z protikladnosti medzi potrebou vytýčiť predmet výskumu a presvedčením o subjektívnom charaktere literárneho textu a rovnako jeho subjektívnej percepcie.³

Na jednej strane prezentovali svoju prítomnosť (aj v Poľsku) teoretické koncepcie spojené s vlnou postmodernizmu, t. j. postštrukturalizmus spoločne s dekonštrukciou a minoritné diskurzy či kognitivismus, na druhej strane je v teoretickej reflexii stále prítomná fenomenológia a hermeneutika, ako aj čoraz väčšími ustupujúci štruktúralno-semiotický pohľad na literatúru. Väčšina synchronne fungujúcich teórií dáva viaceré možnosti voľby (občas extrémne), čím vytvára dojem prílišnej metodologickej slobody a vyvoláva obavy pred zničením usporadúvajúcej funkcie (literárnej) vedy, ako aj toho, že sa vytratí predmet jej výskumov, t. j. samotná literatúra.

Bohatstvo však nemusí ústiť do chaosu za podmienky, že ho dokážeme vhodne a účelne zužitkovať. Zodpovednosť teda spočíva na strane používateľa, a nie na doktríne. Všetky novovznikajúce teórie sú totiž výsledkom literárnych potrieb v kontexte vonkajších premien a nových vedeckých koncepcií s osobitným dôrazom na filozofiu, ktorá je stále považovaná za *kráľovnú vied*. Existencia oblastí literárneho textu, ktoré nie sú predmetom teoretickej reflexie, sú zdrojom nových koncepcií a nových metodológií. Na

³ Pozri WALAS, T.: *Czy jest możliwa inna historia literatury?* Kraków : Universitas, 1993.

ich vznik vplýva túžba spoznávať, ktorá stále núti hľadať nové prístupové cesty k textu, aby sme sa mohli maximálne priblížiť k zmyslu textu a dokázali vysvetliť zdroje umeleckých a metafyzických pocitov, ktoré text poskytuje.

Teórie nevznikajú z vedeckého rozmaru, ale zo skutočných požiadaviek literatúry. Ich fungovanie je však stále vystavené kritike, pretože žiadna z doteraz existujúcich teórií, aj keď sa snaží byť užitočná, nezodpovedá na všetky otázky, ktoré dávajú literárne texty. Pritom každá teória ako vedný odbor o... určuje predmet svojho výskumu a metódy opisu. Naopak predmet výskumu podlieha vnútorným (štruktúra) a vonkajším (miesto a funkcia) premenám, ktoré sú spojené s jeho fungovaním v skutočnosti, t. j. v procese vzájomnej komunikácie. Vždy však možno vyčítať, že voči istému literárnemu materiálu bola zvolená nevhodná teória, a to najmä vtedy, keď teoretická problematizácia sa nezohoduje s interpretáciou, keď sa vytráca samotná literatúra. Preto môže znepokojovať skutočnosť, keď sa tieto oblasti vylučujú kvôli teoretickému uvažovaniu alebo nadinterpretácii. Rovnako nevyhnutnou podmienkou nie je prezentácia teoretických a interpretačných názorov len prostredníctvom jedného vedca alebo individuálneho výskumu. Podriaďovanie interpretácie iba jednej koncepcii by mohlo totiž hroziť novým fundamentalizmom. Riešenie základného problému súčasnej literárnej vedy by malo smerovať k tomu, že nebude presadzovaná jedná hlavná idea, ktorá by sľubovala poriadok na úkor originálnosti a odlišnosti.

Súčasná metodológia opúšťa predmet svojich výskumov a smerujú k postštrukturalistickej dekonštrukcii analýz literárneho diela. Vychádzajú z analýzy sémantickej hry rozdielnosti v textoch a z rozptýleného významu, ktorý je podstatou procesu čítania písania a písania čítania v teoretických a interpretačných prácach Jacquesa Derrida.⁴ Derrida rovnako obhajuje autonómiu literárneho diela aj na úrovni recepcie, v texte sleduje zrod čitateľa, pritom rozširuje svoje sémantické analýzy o historické obmeny slova a jeho mutácie. Dielo si uchováva – podľa neho – autonómiu, a to aj napriek nedostatku významovej homológie štruktúry textu.

Osobitý prístup k dielu reprezentoval Roland Barthes, postulujúci mnohovýznamnosť diela a možnosť viacerých interpretácií, ktoré sa môžu vzájomne dopĺňať.⁵ Týmto Barthes nadväzuje na svoj pôvodný odmietavý postoj k literárnej histórii, ktorý vyjadril napr. vo vyššie uvedenom citáte. Pre obidvoch vedcov je literatúra špecifickou inštitúciou. Barthes tvrdil, že: „literatúra je takou skupinou predmetov a pravidiel, techník a diel, ktorej funkcia – podľa všeobecnej ekonómie našej spoločnosti – spočíva v inštitucionalizovaní subjektívnosti.“⁶

⁴ Pozri DERRIDA, J.: *Róznia*. J. Skoczylas. S. Ciechowicz. In: *Drogi współczesnej filozofii*. Zostavil J. Siemek. Warszawa, 1978; taktiež *La desséminaton*. Paris : Ed. du Seuil, 1972; taktiež *De la gramatologie*. Paris : Ed. du Seuil, 1967; MARKOWSKI, M. P.: *Efekt inskrypcji. Jacques Derrida i literatura*. Bydgoszcz : Wydawateľstwo Homini, 1997.

⁵ Pozri BARTHES, R.: *Imperium znaków*. Preklad A. Dziadek. Úvodné slovo M. P. Markowski. Warszawa : Wydawateľstwo KR, 1999; taktiež *Przyjemność tekstu*. Preklad A. Lewańska. Warszawa : Wydawateľstwo KR, 1997.

⁶ Ref. 2, s. 165.

Dielo bolo vnímané aj v súlade s Lyotardovým pluralizmom, ktorý hlásal diseminovanosť sveta. Lyotard hovorí o vytratení sa idey jednoty a potreby celku, s radosťou víta takto oslobodený fragment. Podľa neho základným stavom je mnohorakosť a celok je konštruktom vedomia, ktorý je nasadený na rôznorodosť sveta. Myslenie podrobené zákonitostiam jedného celku je násilím a obmedzovaním poznania. Postmodernistický pluralizmus chápal ako množstvo elementov bez ich vzťahu k celku. Barthesove a Derridove koncepcie sú zovšeobecnením Lyotardových názorov, hoci vznikli nezávisle na ňom, z kritického pohľadu na štrukturalizmus, semiotiku a dovtedajšie literárnovedné výskumy, ktoré chápali dielo ako súčasť nejakého systému.⁷

Lyotardova optimistická filozofická koncepcia vznikla v protiklade k pesimistickej vízii Jeana Baudrillarda, prezentujúceho odlišný názor na súčasný pluralizmus. Podľa neho množstvo a nadmernosť vedú k unifikácii a ľahostajnosti. Baudrillard to demonštruje na príklade masových médií a reklamy, využívajúc pritom teóriu simulákov, ktoré dôsledne oddeľujú človeka od skutočnosti. Táto pesimistická vízia plurality v kultúre rýchlo spôsobila ambivalentný postoj medzi súhlasom a znepokojením teoretikov⁸, a to nielen v rámci parížskej postmodernity.

Oproti tomu Félix Guattari a Gilles Deleuze prezentovali teóriu o zmenenej ontologickej a poznávacej situácii človeka druhej polovice 20. storočia v podobe nomádizmu a podzemnej stonky. Nomádizmus vymedzuje poznávací a existenciálny priestor jedinca. Je to priestor *medzi* bodmi, ktoré pútnik (nomád) stretáva. Tieto body však nie sú jeho cieľom, existujú iba v otvorenom *dočasnom* priestore.⁹ Autori zobrazujú tento priestor ako poznávaciu podzemnú stonku, bez začiatku a bez konca, ako acentrický, nehierarchický a neoznačujúci systém.¹⁰ Deleuzova filozofia rozdielov je deštrukciou dovtedajšieho myslenia, je deštrukciou idey totožnosti a predstavy. Vďaka rozdielom svet existuje vo svojej mnohorakosti. Ide o afirmatívne rozdielnosti (básnikov a filozofov) v protiklade k negatívnym rozdielnostiam u politikov, ktorí negujú všetko, čo je odlišné, aby udržali vládnucci poriadok.¹¹

Aj Richard Rorty pri postmodernistickom interpretovaní amerického pragmatizmu prezentuje poznávací antifundamentalizmus a relativizmus. Odmieta definitívne pravdy, overené poznanie, racionalizmus, hodnoty a metódy, lebo, ako to dokázali doterajšie vedecké teórie, nie je možné dosiahnuť objektívne poznanie. Pluralizmus a relativizmus sú, rovnako ako u francúzskych filozofov, opustením absolutistického chápania pravdy a poznania, ktoré sa opiera o logický dualizmus a logickú dvojhodnotu. Richard Rorty sa vo svojich filozofických úvahách približuje k literatúre a poézii. Oproti teoretikovi stavia spisovateľa (románopisca), ktorému ponecháva možnosť ovplyvňovať spoločnosť, nie

⁷ Pozri LYOTARD, F. J.: *Konstrukcja ponowoczesna*. Preklad M. Kowalska a J. Migasiński. Warszawa : Fundacja Altheia, 1997.

⁸ Pozri BAUDRILLARD, J.: *Simulacres et simulation*. Paris : Ed. Galilée, 1981.

⁹ Pozri DELEUZE, G., GUATTARI, F.: 1227 – Traktat o nomadologii i maszyna wojenna. Preklad B. Banasiak. In: *Colloquia Communia*, 1988, č. 1 – 3.

¹⁰ Ref. 9, Kłacze. Preklad B. Banasiak. In: *Colloquia Communia*, 1988, č. 1 – 3.

¹¹ Pozri DELEUZE, G.: *Różnica i powtórzenie*. Preklad B. Banasiak a K. Matuszewski. Warszawa : Wydawnictwo KR, 1997.

však preto, aby dualisticky vnímal javy, ale kvôli tomu, že hľadá penetráciu detailu, mnohosť, zdôrazňuje rôznorodosť a náhodnosť. O filozofii sa vyjadruje, ako o podradnej vede, pomenúvajúc svoje filozofovanie *slabým myslením*, t. j. takým, ktoré nemôže vnucovať žiadne zákony poznania.¹² Týmto sa odlišuje od Derridu, ktorý podrobil dekonštrukcii vzťah medzi filozofiou a literatúrou.

V takto zbežne načrtnutých teoretických koncepciách postmodernistov vzbudzujú pozornosť nielen myšlienkový postoj, ktorý neuznáva fundamentalizmus, celok, racionalizmus s logocentrizmom, absolútne pravdy a lineárne poznanie, ale najmä ich vzťah k literatúre, ktorý je vyjadrený formou filozofickej interpretácie alebo úvahami o literatúre. Lyotard odmieta *velké narácie* (a tiež metanarácie), Derrida sa pozerá na svet prostredníctvom sémantického relativizmu a rozptýlených významov, Deleuze dekonštruuje zobrazovanie, Rorty exponuje román ako mnohorozmerné videnie javov, partnerské k recipientovi. Nutnou podmienkou sa pre literárneho vedca, ako aj pre samotnú literatúru stáva subjektivismus a oproti lineárnosti myslenia a opisu je postavená cirkulácia.¹² Tieto závery nevyplývajú z čistej teoretickej špekulácie, často vyčítanej vedcom, ale z pozorovania literatúry, umenia a spoločensko-politického života, na čo sa postmodernistickí filozofi (okrem Rortyho) neustále odvolávajú.

Voči nemožnosti vyriešiť dilemu rozporu medzi potrebou určiť predmet výskumu a presvedčením o subjektívnom charaktere textu i jeho recepcii, sa jasne postavil spisovateľ, literárny historik, teoretik a kritik masovej kultúry Umberto Eco. Ako spisovateľ vyjadruje presvedčenie, že nie je možné spojiť rozptýlené prvky vo svete do jedného celku, pretože ich mnohosť netvorí žiaden celok, neexistuje žiaden poriadok, len domnienky o ňom. Existuje iluzívna pravdepodobnosť, ktorá nespočíva na pravde, ale iba na všeobecnej podobnosti objavujúcej sa v náhodných momentoch (*Meno ruže, Foucaultovo kyvadlo*). Existujeme vo svete fikcie tváriacej sa ako skutočnosť, ktorá nemá svojho autora. Je to svet Baudrillardových simulákov, v ktorom sa nedá odlišiť reálne od predstavovaného. V takom svete žije aj hrdina románu *Ostrov včerajšieho dňa*. Hoci žije v alternatívnych svetoch, román rovnako vytvára alternatívnu skutočnosť (rovnako ako aj ďalšie Ecove romány), a to nielen voči existujúcej realite, ale najmä voči realite literárneho vedca. V tomto kontexte by sa zdalo, že vedec je bezmocný voči všadeprítomnej pluralite.

Lenže Eco ako teoretik obhajuje autorský zámer prítomný v texte, ktorý by mal vedec rozširovať, pretože z autorových signálov môže vyčítať signatúru – *interpretačnú hypotézu*. Nenegujúc teda mnohovýznamovosť hry s čitateľom, Eco poukazuje na možnosť existencie celku. To znamená, že významový priestor diela ohraničuje prostredníctvom *intentio operis, intentio auctoris a intentio lectoris*¹³, ktoré sú doňho vpísané.

Odlíšnym spôsobom opúšťajú predmet výskumu literárnej vedy predstavitelia literárnej kultúry a *nového historizmu*. Kým u postštrukturalistov, postsemiotikov a neo-

¹² Pozri WILKOSZEWSKA, K.: *Wariacje na postmodernizm*. Druhé vydanie. Kraków : Universitas, 2000 – postmodernistické uvažovanie o umení.

¹³ Pozri ECO, U.: *Nadinterpretowanie tekstów*. In: *Interpretacja i nadinterpretacja*. Zostavil S. Collini. Preklad T. Biedroń. Kraków : Znak, 1996, s. 45 – 65.

pragmatikov mizne predstava komplexnosti literatúry vychádzajúcej z lineárnej kontinuity, zostala však jazyková sémantika, kompozícia a na konci aj samotná štruktúra je podrobená dekonštrukcii, teoretici a praktici *nového historizmu* a kulturologických štúdií včleňujú literatúru do celku kultúry, zbavujúc ju pritom vlastností, ktoré sú pre ňu typické. Literatúra je pre nich jedným z kultúrnych a historických dokumentov. Pri interpretácii literatúry ich zaujíma funkcia historického kontextu a úloha literárnej rétoriky, akú zohráva pri interpretácii dekonštruovanej histórie, ktorá je chápaná tradične tzn. fundamentalisticky. Výskumy, ktoré vychádzajú z metodologickej plurality, pomenovali títo vedci (Stephen Greenblatt, Franklin R. Ankersmit) ako kultúrnu poetiku alebo nový historizmus a používajú ich na charakteristiku literatúry alebo histórie.¹⁴

Z reflektovaných filozofických úvah vyplýva, že literatúra vytvára väčšie poznávacie možnosti ako veda, a to najmä kvôli svojej mnohovýznamovosti, antilogocentrickosti a subjektívite pohľadu, ktoré ju uvoľňujú od záväzkov. Pritom nie je popísaná jej špecifickosť, otvárajúca inú poznávaciu perspektívu. Literatúra je zbavovaná umeleckých atribútov, pretože v bežvýchodiskovej situácii sa ocitla rovnako estetika, ktorá ju hodnotí. Lenže skutočnosť, že umenie zavrholo tradičné estetické kritériá, ešte neznamená aj zavrnutie možnosti opisu literatúry, ktoré vytvorili metadiskurzy, t. j. jednotlivé vedy o umení. V oblasti literárnej vedy sú nedostatočné nielen teoretické a metodologické opisy, ale aj nástroje poetiky. Preto má teória problémy so zovšeobecňovaním pozorovaných javov, ktoré unikajú systematizácii, a metodológia nemôže nájsť vhodnú metódu, pretože jediná metóda neexistuje. Čoraz anachronickejšie sa stáva rozdelenie na jednotlivé odbory literárnej vedy, pretože literárne dielo potrebuje všetky, aby mohlo žiť vo vedomí spoločnosti. Je teda rovnako svedectvom kultúry a histórie, avšak špecifickým svedectvom, líšiacim sa od dokumentu alebo fotografie, hoci ani oni verne nezachytávajú realitu. Literatúra je stopou, ktorú zanechala určitá kultúra vo vedomí tvorcov a recipientov. Nárast umeleckého povedomia približne od druhej polovice 20. storočia ukázal, že dielo nemá právo rozhodovať o čomkoľvek, ani to predvádzať, môže len registrovať a poskytovať pôžitok. Ustavične dlhotrvajúca diskusia o reprezentačnej a zobrazovacej funkcii literatúry sa odohráva najmä na úrovni filozofie literatúry a umenia¹⁵, zriedkavejšie sa týka literárnej špecifickosti.¹⁶ Barthesov *plaisir du texte* nenahradí opis toho, čo spôsobuje potešenie. A tradičné kritériá literárnosti sa čoraz viac vzdávajú od aktuálne písanej literatúry. Literatúra je stále alternatívou voči skutočnosti, a to aj napriek tomu, že sa musí podrobovať tejto skutočnosti, t. j. životnému štýlu, správaniu, iným komunikačným (ako aj umeleckým) prostriedkom. Stupeň alternatívnosti dosiahnutej rôznymi prostriedkami ju odlišuje od neumeleckých textov. Alternatívou pre spisovateľa nie je ilúzia, ale skutočné a vedomé vnímanie životných javov. Spisovateľ ponúka alternatívu, ako nanovo prežívať to, s čím sa stretávame, čo vplýva (ako jeden z prostriedkov kultú-

¹⁴ Pozri ANKERSMIT, F. R.: Historiografia i postmodernizm. Preklad E. Domaňska. In: *Postmodernizm...*, s. 145 – 172.

¹⁵ Pozri o. i. MARKOWSKI, M. P.: *Pragnienie obecności*. Gdańsk, 1999 (slovo/obraz teritória).

¹⁶ Pozri NYCZ, R.: *Język modernizmu*. Wrocław : FNP, 1997; taktiež *Literatura jako trop rzeczywistości*. Kraków : Universitas, 2001.

ry) na ľudskú citlivosť a vnímavosť. Z toho vyplýva, že by bolo potrebné prehodnotiť pojem literárnosti a súčasne nanovo ustanoviť postavenie literárnej vedy.

V súčasnosti presadzovaná idea cirkularity, ktorá stojí oproti lineárnosti, vylúčila existenciu celku, eliminovala poznatky fenomenológie, štrukturalizmu a čiastočne aj hermeneutiky. Fenomenológia upozornila na hru intencií a hru umenia, vnímajúc literatúru ako existenčne odlišný artefakt, štrukturalizmus upozornil vedcov na špecifickosť a bohatstvo umeleckého jazyka a hermeneutika si vo svojom najvšeobecnejšom ryse všimla, že mnohovýznamovosť písaného slova možno rovnako využiť na prekrytie a znásobenie významu, ako aj na zakrytie jeho zmyslu. Dualizmus, viera v existenciu akéhosi spájajúceho celku spôsobili zavrnutie týchto metodológií. Len Eco sa pokúša zachovať to, čo do výskumu literatúry a kultúry priniesla semiotická koncepcia znaku. Najmenej bol kritizovaný formalizmus, pravdepodobne kvôli jeho teoretickej fragmentárnosti, ktorá bola neskôr rozvinutá v štrukturalizme a semiotike, hoci pritom úplne zabudli na spitzerovskú mnohosť v jednote.

Postmoderna na strane druhej objavila nové možnosti aj pre literárnu vedu, umožňujúc lepší prístup k textu. Podľa nej nie je dôležitá podstata textu, ale pluralita a množstvo významov. Vo všeobecnosti postmodernistické koncepcie oslobodzujú literatúru a literárneho vedca od akejkoľvek tendenčnosti, ktorá bola už viackrát príliš citeľná. Preto by mala nová literárna história brať ohľad na všetky staré a nové podnety iba do takej miery, do akej slúžia literatúre. Myslím, že takéto možnosti vytvára kognitivismus, pre ktorý je typická otvorenosť, intersubjektivita, úcta k textu, antifundamentalizmus, antidualizmus a antilogocentrizmus. Zatiaľ nie je veľmi obľúbený medzi literárnymi vedcami. Naproti tomu v oblasti psychológie (kde vznikol) a v jazykovede sa prejavil ako univerzálna metóda.¹⁷

Kognitivismus navrhuje vo svojej jazykovednej koncepcii zložitú, ale ucelenú vedeckú paradigmu. Jeho tvorcovia sa odvolávajú na predchádzajúce metodologické jazykovedné a filozofické koncepcie, dávajúc im nový význam, ako aj novú hodnotu v oblasti psychológie, kulturológie a etnológie. Nový tvar dáva lingvistickým výskumom pripojenie ich koncepcie k teórii rodinnej podobnosti Ludwiga Wittgensteina a teóriu prototypov Eleonor Rosch, ktoré sú používané na vysvetlenie procesu kategorizácie v kontexte teórie rečových aktov J. Austina a teórie rozplývavých množín Lotfieho Zadecha.¹⁸

Tvorcovia kognitívnej jazykovedy odmietli ako umelé pravidlo gramatickej kategorizácie sveta v prospech kategorizácie na základe prototypu, využívajúc pritom zistenia Eleonor Rosch z oblasti vývinovej psychológie. Prototyp je poznávacou štruktúrou, ktorá súvisí s nejakým segmentom skutočnosti. Keďže je symbolom istej kategórie, je poznávajúci ťažiskovým bodom. Prototypom môže byť modelový zástupca danej kategórie, resp. schéma, alebo súbor vlastností. Hranice jednotlivých kategórií sú nevýrazné, spôsobujúce ich navrstvovanie a prelínanie. Kategórie definujú prototypové (centrálne) a neprototypové (periférne) prvky, ktoré sú klasifikované na základe kritéria podobnosti

¹⁷ Pozri TAYLOR, J. R.: *Kategorizacja w języku*. Preklad A. Skucińska. Kraków : Universitas, 2001.

¹⁸ Pozri NOWAKOWSKA-KEMPNA, I.: *Konceptualizacja uczuć w języku polskim*. Warszawa : WSP TWP, 1995.

a odlišnosti. Stupeň príslušnosti k istej kategórii určujú modely, ktoré ju môžu prebudovať – vyznačujúc úroveň taxonomickej kategorizácie.¹⁹

Roland Langacker navrhol koncepciu sieťového modelu, ktorý vyjadruje spojitosť medzi terminologickými štruktúrami a jazykom. Základom sieťového modelu je tvrdenie, že väčšina terminologických kategórií má zložitejšiu štruktúru, než vyznačuje prítomnosť ústredného (prototypného) a periférneho (neprototypného) prvku. Ich štruktúra sa podobá uzlovej sieti, pretože proces kategorizácie prebieha dvojrozmerné. Vo vertikálnom rozmere vznikajú kategórie, ktoré sa vyznačujú väčším alebo menším stupňom zdetailizovania voči základnej úrovni, zahrňujúcej maximálne produktívne štruktúry. Horizontálne fungujú reťazce sémantických vzťahov. Východiskom sú pre nich jednotlivé kategórie, ktoré sa po istom čase stávajú sieťou radiálnych kategórií. Návrh radiálnej kategórie predstavil George Lakoff. Je to kategória, ktorá sa skladá z ústredných a periférnych prvkov. Základom je centrálny prvok, z ktorého vychádzajú periférne prvky zobrazované zvyčajne v podobe „slniečka“.

Existencia tzv. intermédiálnych²⁰ skladieb znamená nielen prekračovanie druhových hraníc literatúry, ale aj existenciu diel v rôznych priestoroch, ktoré sú cudzie pre tradičné ponímanie priestoru daného umenia. To však neznamená prekračovanie hraníc individuálnych možností, pretože cudzie priestory nevyhnutne musia podliehať transgresii v priestore určitého diela. Môžu existovať nezávisle, tvoriac konceptuálne centrum diela. Higgins, vysvetľujúc pojem intermédií, používa príklady, ktoré presahujú médium umeleckého diela, divadla a v menšom stupni aj literatúry.

Jav intermédií dodatočne komplikuje pokusy určiť špecifickosť jednotlivých umeleckých odborov, čiže aj literatúry. Mohli by sme sa preto prikloniť k téze, že v budúcnosti bude genológia najmenej potrebným odvetvím literárnej teórie, podobne ako gramatické kategórie v jazyku. To však neznamená, že úplne prestanú existovať. Gramatické kategórie sú využívané v kognitívnom opise, nie sú však základom pre kategorizáciu sveta. Kategorizácia literárnych textov by na základe prototypu definovala schému, alebo skupinu vlastností, ktorá by nutne nemusela mať svojho modelového zástupcu. Prototyp by zahrňoval to, čo tvorí istú vlastnosť, t. j. literárnosť, ktorá je v protiklade k tomu, čo nie je literárne. Diferenciáciu na literárne druhy a žánre by nahradila taxonomická sústava, ktorá by sústreďovala kategórie, vyznačujúce sa menším alebo väčším stupňom zdetailizovania vo vzťahu k prototypnej skupine vlastností. Schéma by nebola umelým výtvorom mozgu, ale vyplývala by z určitého úseku (segmentu) skutočnosti.

Vyznačenie prototypu literárneho diela nemusí byť spojené s odmietnutím používaných kategórií literárnovedného opisu. Zároveň by oblasť jeho pôsobenia rozlišoval istý názorový rámec, v ktorom by bol obsiahnutý subjektívny pohľad pozorovateľa – vedca, čiže jeho percepčné a konceptuálne skúsenosti, ktoré sa skladajú z jeho skúseností, poznatkov, osobnosti, systému hodnôt, svetonázoru a pod. Názorový rámec je teda spojený

¹⁹ Pozri TAYLOR, J. R.: *Kategorizacja...*, ref. 17, s. 92 – 119; TABAKOWSKA, E.: *Gramatyka i obrazowanie. Wprowadzenie do językoznawstwa kognitywnego*. Kraków : Wydawnictwo Oddziału PAN, 1995, s. 40 – 46.

²⁰ Túto kategóriu zaviedol Dick Higgins – pozri HIGGINS, D.: *Nowoczesność od czasu postmodernizmu oraz inne eseje*. Výber, redigovanie a záver P. Rypson. Gdańsk : slovo / obraz územia, 2000, s. 115 – 133.

nielen s mentálnymi individuálnymi schopnosťami, ale aj s určitým kontextom, v ktorom sa odohráva konceptualizácia. Vo vertikálnom poriadku je zohľadňovaný stupeň priblíženia k prototypu, v horizontálnom – reťazce sémantických súvislostí, ktoré sú rozšírením prototypovej kategórie, ktorá vznikla okrem iného prostredníctvom intermedialnej transgresie.

Rovnako pri používaní kategórie prototypu a náhľadového rámca môžeme analyzovať vzťah medzi tvorivým subjektom a dielom, ako výsledok subjektívneho náhľadu autora (iným spôsobom využívajúc Barthesovu úvahu o *inštitucionalizovanej subjektívnosti*).

V prípade literárnovednej aplikácie tejto teórie nebude literárna história vychádzať z lineárnej následnosti, ale zo sieťovej sústavy jednotlivých diel a ich skupín, ktoré budú diferencované s ohľadom na tvorcov a na ich konceptuálne centrum. V centre záujmu literárneho historika by malo byť dielo, konkrétny a heterogénny text, celok s neurčitými hranicami. Jednotlivé diela národnej literatúry by tvorili sieť, ktorá by sa nachádzala v istej nádobe (termín kognitivistov) a až od nej by sa na horizontálnej úrovni nadväzovali vzťahy s inými literatúrami určitého literárneho obdobia. Nie je možné, aby vonkajšia schéma (cudzí literatúry) určovala model, s ktorým budeme porovnávať existujúcu domácu literatúru. Cudzí literatúry by mali tvoriť *náhľadový rámec* pre vedca, pričom *profil tohto náhľadu* by malo tvoriť konkrétne literárne dielo. Hoci existuje medzi nimi korešpondencia, cudzia literatúra nemôže fungovať ako vzor, ktorý budeme preberať, a to ani vtedy, keď môžeme hovoriť o veľkej inšpirácii cudzím modelom, ktorý priam hraničí s epigónstvom. V takom prípade je skôr aktuálna otázka originality diela.

Kognitívne kategórie náhľadového prototypu a rámca (zahŕňujúce konceptualizujúci podmet – napr. vedca, maximálny rozsah pozorovania – napr. sémantické štruktúry výrazu, bezprostredný rozsah pozorovania, profil – napr. dielo a zobrazovacie vzťahy) spoluexistujú s pojmom nádoby, ktorá združuje sieťové systémy prototypov. Takéto nádoby môžu združovať jednotlivé (napr. prúdy a literárne obdobia) i všeobecné javy, ako je literárnohistorický proces alebo literárna história. Vznikajú preto pochybnosti (o ktorých hovoril aj Barthes), či môžeme výsledok výskumov literárnych vedcov volať dejinami literatúry, keďže dejiny to určite nie sú.

Keď literárny vedec prijme možnosť kognitívneho výskumu, bude nútený klásť si stále otázky týkajúce sa rozsahu pojmu literárnosť, aký prevládal, resp. prevláda v období, do ktorého patrí skúmané dielo. Táto koncepcia oslobodzujúca od výskumných schém, literárnohistorického programovania a prejavuje úctu k literárnemu textu (paradoxne nás to naučil aj štrukturalizmus aj postmodernizmus – postštrukturalizmus) a k sústavám týchto textov.

Moderná história literatúry určite nemôže byť sústavou mien a registrom diel. Na tento účel slúžia rôzne encyklopédie a literárne slovníky. Existuje potreba vzniku rôznorodých dejín literatúry s ohľadom na existenciu rôznych názorov na literatúru, ako aj na konceptualizáciu. Literatúra totiž patrí do viacerých oblastí kultúry: do umenia, písomníctva, psychológie, filozofie a do spoločenskej komunikácie.

Z poľštiny preložila Irena Malec.

Bożena Tokarz je riadna profesorka na Inštitúte slovanskej filológie Univerzity v Katoviciach (Poľsko) a vedúca oddelenia literárnej teórie a translatológie. Skúma poľskú a slovinskú poéziu 20. storočia (Kosovel, Przyboś a i.), venuje sa komparatíviske, literárnej teórii, teórii prekladu a historickej poetike. Uverejnila celý rad štúdií v domácich aj zahraničných publikáciách. V Katoviciach vydala knihy *Mit literacki: od mitu rzeczywistości do zmiany substancji poetyckiej* (1983), *Poetyka Nowej Fali* (1990), *Wzorzec, podobieństwo, przypomnienie: ze studiów nad przekładem artystycznym* (1998) a edične pripravila zborník *Dwudziestowieczna ikonosfera w literaturach europejskich: wizualizacja w literaturze* (2002).